

پریسا شاد قزوینی *

سیما پاک سرشت اسمعیلی **

فریمه فاطمی ***

تاریخ دریافت مقاله: ۹۵/۱/۲۱

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۵/۵/۲۲

تنوع نقوش اسلیمی روکوکویی در مبلمان دوره ناصری

(مطالعه موردی: تزئینات مبلمان باغ عفیف آباد و نارنجستان شیراز)

چکیده

اصطلاح هنر مدرن ایران که از اواخر دوره ناصری کاربرد یافت، در بسیاری از شاخه‌های هنر ترکیب‌هایی تلفیقی از نقوش اروپایی با عناصر تزئینی هنر ایران را به ارمغان آورد. با ریشه‌یابی نقوش تزئینی به کار گرفته شده در طراحی مبلمان دوره قاجار دوم، می‌توان تحلیلی بر تنوع نقوش اسلیمی - روکوکو فرانسسه داشت و عوامل شکل‌گیری طرح‌های التقاطی را شناسایی کرد. این مقاله بر این فرضیه تاکید دارد که طراحی و ابداع نقوش تزئینی مبلمان عصر ناصری، تلفیقی از نقوش اشرافی روکوکو با نقوشینه‌های اسلیمی است. این تزئینات اگر چه ترکیبی از نقوشینه‌های غیر بومی است ولی در درون خود هویتی ایرانی دارد. زیرا اسلیمی که اصولاً از فرهنگ و هنر ایران اسلامی در روکوکو فرانسسه کاربرد یافته بود، در دوره قاجار دوم به اسم تجددخواهی اشراف‌گرا، با تلفیقی مختصر، به هنر ایرانی بازگشت. مطالعه موردی این تحقیق مقایسه تزئینات و نقوش اسلیمی - روکوکویی، با مبلمان "باغ عفیف آباد" و "نارنجستان قوام" در شیراز است. روش تحقیق این مقاله تحلیلی تطبیقی بوده و تلاش شده تا مباحث در جداولی جداگانه طبقه‌بندی، توصیف و تحلیل شود. اطلاعات و داده‌های این پژوهش به صورت کتابخانه‌ای بوده است.

کلیدواژه:

نقوش تزئینی

اسلیمی روکوکو مبلمان

دوره ناصری

هنر قاجار

دانشیار دانشگاه الزهراء(س) *

shad@alzahra.ac.ir

کارشناس ارشد ارتباط تصویری، دانشگاه تهران **

sima_pak65@yahoo.com

دانشجوی دکتری پژوهش هنر، دانشگاه الزهراء ***

Farimah2f@yahoo.com

مقدمه

تزئینات مبلمان با خاستگاه‌های اشرافی و درباری حاکمان هر دوره ارتباط داشته است. نقوش و ظرافت‌های به‌کارگرفته شده مبلمان به نوعی علاوه بر نمایش زیباشناسی هردوره، نشان از خاستگاه تجلی جویانه آن دوره دارد که در درون آن مستتر است. علاوه بر آن سه معنای وسیع «هنر، علم و صنعت» در رشد و کیفیت مبلمان نقشی به سزا و همراستا داشته و به هویت ساختاری آن تنوع بخشیده است.

استفاده از مبلمان در دوره قاجار مختص دربار، طبقه اشراف و متجددین بود و در زندگی روزمره مردم عوام محلی از اعراب نداشت. تا قبل از مواجهه مستقیم درباریان و شخص شاه قاجار با فرهنگ و هنر اروپایی کاربرد تزئینی نقوش اکثراً در راستای سنت‌های بصری ایران قرار داشت. در هنر قاجار طرح و نقش آثار بیشتر در خدمت نمایش شکوه دربار بود و کاربرد تفاخرگرایی آن، در اشرافیتی تجمل‌گرا بروز می‌یافت. در استفاده از نقوش تزئینی و پرکار، گاه آن‌چنان افراط می‌شد که بیشتر شکوه و جلال ظواهر رخ‌نمایی می‌کرد تا محتوا و معنای عمیق فرهنگ و هنر ایران و یا عرفان اسلامی. هدف این مقاله آن است که به مطالعه‌ی گسترده‌ی و تنوع نقوش تزئینی اسلیمی مبلمان دوره قاجار دوم از آن منظر بپردازد که این نقوش حاوی هویت تزئینات چرخان و دوار روکو کویی موسوم به اسلیمی - روکو کویی است. این امر اثبات‌گر این ادعاست که نقوش مبلمان دوره قاجار تحت تاثیر هنر تزئین‌گرا و تجملی روکو کویی فرانسه قرار داشت که خود این نقوش از ملل اسلامی چون ایران وارد هنر روکو کویی قرن هیجدهم. فرانسه شد. در این نوشتار نخست تأملی بر شاخصه‌های نقوش «اسلیمی» می‌شود (جونز، ۱۳۸۶: ۳۲-۳۱). و بر این مهم تاکید می‌گردد که این نقوش در دوره تعالی هنر اسلامی شکل گرفت و در عین پیروی از قواعد کلی حاکم بر حکمت اسلامی، روح هنر ایرانی را که مبتنی بر حرمت نقش و تزئین است را نیز در خود محفوظ دارد. این هنر به عنوان یک تمایل اگزوتیک (بیگانه‌گرایی) در دوره روکو کویی فرانسه مورد استقبال دربار لویی چهاردهم و هنرمندان قرار گرفت و سپس در تزئینات و طراحی مبلمان آن دوره به کار گرفته شد. رویکرد زیباشناسانه‌ی عهد ناصری که با تجلی نقوش اسلیمی در تزئینات مبلمان به ظهور رسید، بازگوکننده جاذبه‌های تفاخربرانگیز و سلطه‌گرایی فرهنگ و هنر کلاسیک اروپا برای دربار است. کاربرد نقوش اسلیمی - روکو کویی و رویکرد زیباخوانانه این نقوش از طرف دربار قاجار، نشانگر آن است که سفارش‌دهندگان این مبلمان از طراحان و سازندگان می‌خواستند تا از نقوش مبلمان روکو کویی فرانسه الهام گیرند، غافل از آن‌که هنرمندان را در مسیر هنر سنتی و هویت‌مدار ایرانی رهنمون شده‌اند و این نقوش را به اصل خویش مجدداً فرا خوانده‌اند.

پیشینه پژوهش

تاکنون نوشتارهای پژوهشی متعددی پیرامون این موضوع به‌نگارش درآمده است. این متون از زوایای متفاوتی به این مبحث پرداخته‌اند. در این مجال تلاش شده تا از فحوای مباحث پیشین به استنتاج جدیدی در راستای فرضیه مقاله دست یافته شود. در ادامه به نمونه‌ای چند اشاره می‌شود. مقاله «خط کوفی و نقوش اسلیمی» که به نگارش محمد خزایی به سال ۱۳۸۰ در فصل‌نامه هنر به چاپ رسیده است. این مقاله روند شکل‌گیری نقوش اسلیمی و مفاهیم مربوط به آن را مورد مطالعه

قرار داده و مستندات را در این خصوص ارائه شده است. اشتراک معنایی این مقاله، رهنمون مناسبی برای استنادسازی نقوش اسلیمی و انواع آن می‌باشد. از دیگر منابع غنی با پیشینه علمی قابل توجه کتاب «نقوش پیشینه دار» از آرتور ابهام پوپ در سال ۱۳۸۸ با ترجمه ژیلبرت صدیقی پور است که در آن به نقوش اسلیمی و توضیحات مربوطه استفاده شده است. مقاله «بررسی تطبیقی نقوش شمس در تزئینات بناهای دوره قاجار» از مریم کیایی، و حسین سلطانزاده (۱۳۹۲)، هم‌راستایی در خصوص نقوش دوره قاجار داشت. همچنین پژوهش‌های هارولد آزیورن در کتاب سبک‌ها و مکتب‌های هنری ترجمه فرهاد گشایش از نشر عفاف (۱۳۸۰) در رابطه با سبک روکو کو و نقوش آن دوران مطالب مفیدی ارائه داشته است. کتاب «تهران پایتخت دویست ساله» از شهریار عدل که در سال (۱۳۷۵) نیز مطالب مستند قابل تأملی درباره ویژگی‌های نقوش دوره قاجار ارائه کرده است.

روش‌های پژوهش

پژوهش حاضر از نوع تحلیلی و تطبیقی است و مستندات آن به شیوه بر آمده از منابع کتابخانه‌ای است. جامعه آماری این مقاله تزئینات و طراحی مبلمان‌های دوره روکو فرانس و قاجار عهد ناصری را در برمی‌گیرد. مطالعه موردی تزئینات و نقوش مبلمان و دکوراسیون داخلی دو عمارت قجری از شیراز به نام «باغ عقیق آباد شیراز» و «نارنجستان قوام» است. این عمارت‌ها بدین دلیل به عنوان مطالعه موردی این مقاله انتخاب گردید که نمونه‌های زیادی از نقوش مورد نظر در دکوراسیون داخلی و مبلمان آن‌ها به کار گرفته شده بود.

مبانی نظری نقوش تزئینی و اسلیمی

هنرهای سنتی ایران با هنر اسلامی پیوندی تنگاتنگ داشته و کاربرد مفهومی نزدیک و مشترکات و مشابهات معناگرای این دو هنر با هم عجین است. اصول مبانی تصویری این دو وجه هنری با باور دینی و عرفان اسلامی در هم تنیده شده و از آن نقوشی سر برآورده که موسوم به اسلیمی است.

«لغت اسلیمی، مغلوب کلمه «اسلامی» است. شیوه‌ای از طراحی با شکل‌های دقیق هندسی و نقش‌های گیاهی ساده شده استیلیزه و قراردادی و دور از طبیعت، انتزاعی با پیچ و خم‌های متقاطع و موزون و مکرر دارای ساقه میانی است که در طول آن خطوط خمیده با یک آهنگ مرتب به هم می‌پیچد» (مرزبان، ۱۳۶۵: ۶۸).

اسلیمی نقش تزئینی به شکل گیاه است با ساقه‌های ماریچی که در پیچ و خمی بی انتها اول و آخر آن به هم متصل می‌شود و در حرکتی دائمی منقوش می‌گردد. از اولین اصل‌های اصول تزئین‌گرا در هنر ایرانی به حساب می‌آید (شاد قزوینی: ۱۳۹۳: ۴۸). به کارگیری تزئینات گروتسک در صنایع، نقاشی و معماری در عصر رنسانس و پس از آن نوعی تقلید از هنرمندان اسلامی بوده است و همین امر موجب گردیده که در دوره یاد شده به جای اصطلاح گروتسک، در مورد این گونه طرح‌ها، اصطلاح آرابسک به کار رود (بورکهارت، ۱۳۶۵: ۹۱-۵۱). روین پاکباز واژه اسلیمی را چنین تعریف می‌کند: اسلیمی (عربانه) اصطلاحی است که به طور عام در مورد نقوش گیاهی درهم بافته یا طوماری به کار می‌رود، و به خصوص یکی از نقش‌مایه‌های شاخص در هنر اسلامی

است. هنرمند مسلمان آن‌ها را برای ابراز قدرت تخیل و ابداع خود مناسب یافت و بدان‌ها تنوع بخشید. تنها قاعده مهمی که او رعایت می‌کرد، تقابل شاخ و برگ‌ها و تداوم ساقه بود. اسلیمی در دست هنرمند مسلمان طرحی ساده و پیچیده، و غالباً صورت انتزاعی و نمودار گونه پیدا کرد (پاکباز، ۱۳۷۹: ۲۸-۲۷). نقوش اسلیمی نمودار طرح درخت و یا ساقه‌ها و شاخه‌ها است که در طول خود یک مجموعه پیچیده، پیوسته، منطقی و هماهنگ را القا می‌کند، بنابراین منشأ گیاهی دارد. در کل طرح‌های اسلیمی نمودار طرح درختان است با پیچ و خم و شاخ برگشان که تجرید یافته و به صورت قراردادی درآمده است. گاه اسلیمی‌ها برگرفته از انحای بدن مار و گاه یادآور خرطوم فیل هستند. حرکت متناوب و ریتم‌دار خطوط منحنی، هم جزئیات نقوش از قبیل برگ‌ها و گل‌ها و غنچه‌ها را در برمی‌گیرد و یک نوع هماهنگی و نظم را میان اجزای اثر هنری برقرار می‌سازد (زمانی، ۱۳۵۲: ۱۹). در فرهنگ مصور هنرهای تجسمی نقوش اسلیمی اینگونه شرح داده شده است: «اسلیمی نوعی آذین سنتی گیاهی است متشکل از مارپیچ‌ها، امواج و پیچش‌های چکیده نگاری شده (استیلیزه) و عناصر انتزاعی برگی شکل که به صورت طوماری در اطراف نقوش خمیده قرار گرفته‌اند» (مرزبان، ۱۳۷۷: ۲۲). اسلیمی یکی از هفت طرح اصلی در نگارگری سنتی ایران است. اسلیمی را نمودار تجرید درخت، به‌ویژه تاک دانسته‌اند که با گردش و پیچش‌های پی‌درپی و هماهنگ شاخه‌های آراسته به برگ‌ها و نیم برگ‌ها و گره‌های آن از پایه‌ای که بند اسلیمی خوانده می‌شود می‌روید و با آهنگ منظم و ساختار چشم نوازی که میان اجزای آن وجود دارد طرحی استیلیزه از درخت را می‌نمایاند (آل داوود، ۱۳۶۷: ۶۰۰). برخی از پژوهشگران ریشه این طرح را برگرفته از نقش درخت زندگی که پیشینه‌ای بسیار کهن در ایران دارد، جست و جو می‌کنند (پوپ، ۱۳۸۸: ۸۲). نقوش اسلیمی، این نوع صورتگری سمبولیک از طبیعت که با ممنوعیت شمایل نگاری در اسلام قوت دو چندان گرفته به طرز ماهرانه و شگفت‌آور بر در و دیوار عالم ناسوت نقش بسته است. در پس این خطوط موزون و پیچ و تاب‌های دقیق هندسی‌اش که هر بیننده‌ای را خیره می‌کند رموزی نهفته است که در بردارنده معارف و مفاهیم عمیق عرفانی اسلامی است. مفاهیمی برگرفته از قلب تعالیم قرآن (پوپ، ۱۳۵۵: ۴۳).

تزئینات «اسلیمی» دوره روکو کو

دوره روکو کو یکی از دوره‌های هنری تزئین‌گرا دنیای غرب است که نقوش و تزئینات غیراروپایی در آثار آن دوران به وفور دیده می‌شود. در این میان نقوش اسلیمی با صورت‌های متنوع در تابلوهای نقاشی، نقوش پارچه‌ها، کنده‌کاری‌های مبلمان و تزئینات معماری داخلی در دربار فرانسه کاربردی وافر یافت. رویکرد هنرمندان فرانسه اواخر قرن ۱۷ و ۱۸ م. به وجه تزئین‌گرای نقوش اسلیمی در آثار دوره روکو کو به خوبی مشهود است به گونه‌ای که این دوران را در تاریخ هنر فرانسه می‌توان دوره اوج هنر تزئین‌گرای غرب خواند. روکو کو که در لغت برگرفته از واژه فرانسوی روکای است؛ نام روش تزئینی که با گوش ماهی و قلوبه سنگ در ایتالیای سده هفدهم و سپس در فرانسه در ساخت باغ‌ها و غارهای مصنوعی به کار می‌بردند. نه صفت روکو کو و نه سبک متصف بدان هیچ یک دقت عقلایی ندارند و هر دو بیانگر لذت آنی‌اند، خواه در نوای واژه و خواه در پیچیدگی تزئینات (جونز، ۱۳۸۸: ۱۲). مطابق توصیف فرهنگ انگلیسی آکسفورد روکو کو

تصویر ۱. طرح اسلیمی روکوکویی دکوراسیون داخلی،
قرن ۱۸، ماخذ: (برند، ۱۳۸۳: ۱۸۷).

تصویر ۲. طرح اسلیمی روکوکویی گچ‌بری
داخلی، ۱۷۶۰، خانه کلایدون، ماخذ: (www.pinter-
est.com)

به معنای هنر پرزرق و برق و تجملی بود. روکوکو به مثابه یک سبک، واکنشی بود در برابر شیوه هنری خشک و رسمی که در آن زمان وجود داشت؛ از این رو مثلاً در نقاشی، موضوع‌های دنیوی و سبکسرانه، رنگ‌های لطیف و خط‌های منحنی ظریف به کار برده می‌شد. این نوع نقاشی سرشار از جلوه‌های شاد و فریبنده با سلیقه اشرافیت آن روزگار بود (پاکباز، ۱۳۷۹: ۲۵۶). سبکی است که کمتر توسط حکومت‌های سلطنتی و کلیسا، و بیشتر توسط افراد ثروتمند، که خود را به عنوان حامیان هنر جدید تبدیل کردند مورد استفاده قرار گرفت (Charles, 2014:305) اسلیمی در نیمه‌ی اول قرن شانزدهم وارد هنر کشورهای ایتالیا، فرانسه و آلمان شد؛ این تأثیرپذیری از راه هنر اسپانیا ممکن گردید. هنر اسپانیایی، بیشتر اسلامی است و آنچه که به نقاط دیگر برده می‌شد طبیعتاً با روحیه هنری و فرهنگ بصری این مردمان نیز آمیخته بود. از سوی دیگر، این نقوش توسط سفرها و مهاجرت‌های بسیاری که صنعتگران ایرانی و سوری به ونیز می‌کردند، به قلب اروپا راه یافت و این‌ها همگی در آفرینش گونه‌ای از اسلیمی اروپایی که مورسک نام داشت و صرفاً هنری تزئینی بود، دخالت مستقیم یافت و باعث آفرینش نمونه‌های جدید از مایه‌های اسلیمی گردید که در نوعی زیباشناسی اروپایی نیز صیقل یافته بود (جونز، ۱۳۸۶: ۳۲-۳۱).

در سبک روکوکو (لذت در عدم تقارن و ترک عناصر نامتعادل) به نمادی بصری ایده‌ای از یک طعم و مزه نشاط برای اثر بنام تضاد فیزیکی از وضعیت یک نقش در راحتی و تطبیق‌پذیری به سبک اروپایی جدید صورت گرفته است، بوجود آورد. این عمل در طول دوره روکوکو در دکوراسیون و مبلمان ظهور کرد (برند، ۱۳۸۳: ۱۸۷). قرن هجدهم. دوره‌ای است پر سر و صدا که ساختار و عملکرد جامعه در آن دوران رو به سوی تمدن مدرن را گشود. در ابتدا این ارتباط به‌عنوان ابزار مناسبی برای ارتباطات بین‌المللی در نظر گرفته شد و در نهایت اقدام به یک پیوند معنوی و فرهنگی در این میان به انجام رسید (Sochner. Schonberger, 1963:13-12) و در نهایت هنری وارد این دوره شد که به علت تجمل‌گرایی و تفاخرگرایی مورد توجه شاهان آن دوره قرار گرفت. که بیشتر در دکوراسیون مورد استفاده واقع شد. هنرمندان با تاسی به تمایل دربار لویی چهاردهم (۱۶۳۸-۱۷۱۵) به هنری اشرافی‌گری و همچنین درخواست سایر حامیان درباری هنر که طالب هنری فاخر و پر زرق و برق در این زمان بودند، هنری سر برآورد که متأثر از هنرهای تزئینی سایر ملل و به تعبیری هنر بیگانه (اگزوتیک^۱) شد. آثار فاخر خلق شده در این دوران موجی از رویکردهای نقوش بیگانه‌گرا را در خود دارد که در این میان نقوش اسلیمی وجه قابل توجهی را به خود معطوف داشت، نقوش گیاهی پیچک وار و در هم تنیده اسلیمی که مشخص‌ترین نقشمایه هنر سنتی ایران است در این دوران وارد هنر اروپا شد. شاخصه‌های بارز نقوش اسلیمی در این دوره با تمایلات ملی و فرهنگی فرانسه درهم آمیخت و وجهی اشرافی‌گرا بدان بخشید که مقبول ذوق و سلیقه دربار لویی چهاردهم قرار گرفت. از این رو این نقوش، نقوش روکوکویی - اسلیمی خوانده شده است. در دوره روکوکو این نقوش بیشتر در تزئینات دکوراسیون و مبلمان مورد استفاده قرار گرفت. در ادامه تصاویری چند در ارتباط با جایگاه و اهمیت این نقوشینه‌ها در دکوراسیون روکوکو آمده است.

تصویر ۵. تزئینات دکوراسیون دوره رو کوکو، ماخذ: (همان: ۱۸۳)

تصویر ۴. تزئینات با نقوش اسلیمی دکوراسیون دوره رو کوکو، ماخذ: (Schonberger, 184 :1963)

تصویر ۳. تزئینات دکوراسیون دوره رو کوکوبا کاربرد نقوش اسلیمی، ماخذ: (Schonberger 323 :1963)

نقوش تزئینی مبلمان در دوره ناصری

در دوره قاجار ارتباط بین ایران و اروپا منجر به ورود کالاها و آثار هنری اروپا به طرق مختلف به ایران شد. این ارتباطات در دوره قاجار دوم رونق بیشتری یافت. داد و ستد و تبادلات کالا سبب ورود صنعت و هنر اروپایی به ایران گردید (موسوی بجنوردی، ۱۳۹۳ : ۲۴۴). بی تردید تجارت بین المللی فقط ارسال کالا از کشوری به کشور دیگر نیست بلکه با ورود کالای تجاری به کشوری، سلاطین، فرهنگ و خاستگاه‌های نوین و گاه سنن، آداب و معاشرت به کشور میزبان وارد می‌شود و این امری بود که برای ایران در عهد ناصری واقع شد. این ارتباط و تعامل سبب خاستگاه نوینی برای ورود هنر اروپایی به ایران شد که با تمایلات و گرایش‌های شاه و درباریان به عناصر مدرن و اشرافی اروپایی پر رنگ‌تر نیز گردید، به گونه‌ای که می‌توان آن را عامل مهم دیگری برای این رویکرد برشمرد. مضاف بر این‌ها بازگشت نظامیان، تجار و مهندسان از فرنگ به ایران که هر یک به همراه خود کالا و یا آثاری از اروپا به همراه می‌آوردند. هنرمندان این دوره را مواجه با عناصر تزئینی و نقش و نگارهای جدیدی کرد که بر تزئینات داخلی عمارت‌ها و بر هنر تصویری این دوره تأثیر گذار شد. و البته نقش بسیار مهم صنعت عکاسی در این میان نیز نباید از قلم بیافتد. هر یک از این عوامل بر نگاه و دریافت هنرمند عهد ناصری موثر آمد و همراه خود، مجموعه‌ای از نگاه، دریافت و سلسله‌ای از مناسبات زیباشناسانه را به همراه آورد. بنابراین هنرمندان ایرانی با مسائل تازه‌ای روبرو شدند که تا پیش از این تصور و شناختی بسیار محدود از آن داشتند. عامل مهم دیگری که شناخت محدود ایرانیان را گسترش داد، علاقمندی شاه ایران به گستردگی روابط با اروپا بود. اولین سفر ناصرالدین شاه به اروپا ۲۱ رمضان ۱۲۹۰ هـ.ق. واقع شد که ۵ ماه به طول انجامید. در این سفر شاه ایران را صدر اعظم و گروهی از شاهزادگان و رجال عالی رتبه همراهی کردند. در این سفر شاه از روسیه به بلژیک، انگلستان، فرانسه، سوئیس، ایتالیا، اتریش و عثمانی بازدید کرد و مورد استقبال سران و سلاطین این کشورها قرار گرفت (همان: ۲۴۹). پنج سال بعد، در سال ۱۲۹۵ هـ.ق. سفر دیگر ناصرالدین شاه به اروپا صورت گرفت که ظاهراً دلیل این سفر بازدید از

تصویر ۶. کاشی با نقوش تزئینی اسلیمی روکوکویی، از کاخ گلستان، مأخذ: (برند، ۱۳۸۳: ۱۸۷)

نمایشگاهی اعلام شد که در پاریس برگزار می‌شد. این سفر رسمی نبود و چنین اعلام کردند که چون در سفر پیشین شاه به سبب دیدارهای رسمی با روسای دول فرصت بازدید از صنایع فرنگ را نداشت، این بار برای جبران آن به سفر می‌رود (عدل، ۱۳۷۵: ۲۲۱-۲۲۰).

با توجه به تجربیات ناصرالدین شاه از این سفرها و نفوذ هنر اروپایی در ایران، شاه به فکر ایجاد تغییرات صوری برآمد که به اصطلاح براساس شیوه‌های رایج در کشورهای اروپایی عمل کند که شروع آن در تزئینات کاخ‌های خود را نمایند و پس از آن در پوشش زنان حرمسرا ظهور کرد. «اولین شیوه‌های آغاز مدرنیسم در هنر ایران از دوره ناصری می‌باشد» (موسوی بجنوردی، ۱۳۹۳: ۱۹۹). از این سال‌های دوره قاجری، لوح‌هایی به دست آمده که از کاشی رنگارنگ و مزین به نقوش اسلیمی - روکوکویی بوده که نشانی از نفوذ هنر اروپایی در هنر ایرانی دارد.

در این زمان اولین مسایل چالش برانگیز بین سنت و تجدد شکل می‌گیرد. هنر قاجاری بازتاب رویارویی (سنت و تجدد) است و سعی می‌کند، سنتی متعادل و التقاطی از بهترین شاخصه‌ها که ضمناً با سلیقه ایرانی همخوان باشد ایجاد کند. این تنها مسأله هنر نیست بلکه ساختار اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و اداری ایران هم به تدریج وضعیتی اینگونه به خود می‌گیرد، میان آن چیزی که از هنر غربی می‌گیرد و آنچه که از قدیم داشته و زیبایی آرمانی دوباره شکل پیدا می‌کند (عدل، ۱۳۷۵: ۲۲۱-۲۲۰). در این دوره کثرت و ازدحام بیش از حد نقوش و عناصر در یک کادر را می‌توان شاهد بود. بنظر می‌رسد، این ازدحام و فراوانی و پرگفتگویی برای هنرمند یک امتیاز محسوب می‌شد. هیچ تجمع و تفرقی یا خلوت و جلوتی نمی‌بینیم و با یک افراط وحشتناک در تزئینات و نقوش مواجیم (همان: ۲۲۱-۲۲۰).

نقوش تزئینی این دوران را با توجه به ورود عناصر هنر اروپایی و بهره گرفتن از آن‌ها می‌توانیم هنری ترکیب و تلفیقی بدانیم. ترکیبی از نقش‌مایه‌های باسمه‌ها و آثار وارداتی اروپا به همراه هنری که قبل از ورود آثار غربی رواج داشت. ترکیبات این نقوش بیشتر در دکوراسیون داخلی و مبلمان مورد استفاده قرار گرفت. مبلمان در ایران، صنعتی است که تا صد سال پیش جنبه‌ای درباری و اشرافی داشت در انحصار طبقه حاکم و بزرگان، و کمتر در میان عامه مردم مورد استقبال قرار گرفته بود. در دوره قاجار با توجه به کثرت حضور اروپاییان در ایران، مبلمان فرنگی به عنوان یک کالای لوکس شناخته شد که مورد استفاده طبقه مرفه قرار داشت. تنوع موجود در این مبلمان بیشتر در تزئینات خراطی و نقوش کندکاری بود. مسافرت شاهان قاجار به فرنگ که شرح آن گفته شد موجب راه یافتن مبلمان فرنگی به دربار و نیز کالای لوکس و اشرافی شدن آن در اذهان عمومی شد. در واقع می‌توان گفت استفاده از مبلمان در ایران از دوران باستان است. و استفاده از این عنصر تجملاتی در واقع از دوره قاجار کم‌کم گرفت و پس از آن در بین سایر اقشار جامعه متداول شد.

تطبیقی بر نقوش مبلمان دوره روکوکو با عهد ناصری

در این مجال به بررسی تطبیقی نقوش تزئین کاری شده فضای داخلی و مبلمان دو عمارت قاجاری باغ عقیف آباد و باغ نارنجستان قوام، شیراز پرداخته می‌شود عمارت باغ عقیف آباد شیراز، اواخر دوران قاجار (۱۲۸۴ هـ ق)، برای «عقیفه خانم»، خواهرزاده میرزا علی محمدخان قوام

الملک دوم احداث شد. وی در این عمارت دگرگونی و به‌سازی گسترده‌ای پدید آورد که سبب شد این باغ، به نام «عقیف آباد» معروف شود. این عمارت کاخ زیبایی است در وسط باغ گلشن ساختمان کاخ دو طبقه است طبقه پائینی زیر زمینی است که آب نمای زیبایی در آن ساخته شده است و سمت شرقی آن با پنجره‌های مشبک و رنگینی پوشیده شده است. همچنین در این بنا از نقوش اسلیمی در کاشی‌کاری و گچ‌بری و همچنین در دکوراسیون داخلی آن استفاده شده است. اگرچه این بنا پس از دوره حکومتی ناصرالدین شاه بنا شد ولی سنت‌های مرسوم و به‌کار گرفته شده در آن مربوط به دوره ناصری است.

مجموعه «نارنجستان قوام» نیز سال ۱۲۵۲ هـ. ق، زمان حاکمیت قوام السلطنه در فارس ساخته شد. بنای مجموعه قوام بین سال‌های ۱۲۵۷ و ۲۶۷۷ م. ق. با حکومت ناصرالدین شاه تکمیل گردید. این بنا دارای اندرونی و بیرونی به سبک توان‌گران دوره قاجاریه می‌باشد که بیرونی به عنوان دارالحکومه یا محل رتق و فتق امور سیاسی، نظامی، دیدار با نمایندگان و سفرای دول خارجی و اندرونی به‌عنوان منزل شخصی مورد استفاده قرار می‌گرفت. هنرهای به‌کار رفته در این عمارت نقاشی، گچ‌بری، مقرنس‌کاری، حجاری، کاشی‌کاری، آئینه‌کاری و معرق‌کاری است که در بعضی از این تزئینات نقوش گیاهی اسلیمی دیده می‌شود. همچنین دکوراسیون و مبلمان استفاده شده در این بنا دارای تزئینات اسلیمی است. تزئینات داخلی به‌کار گرفته در این دو عمارت تأثیرپذیری زیادی از نقوش رو کوکویی فرانسه را در خود دارد. اولین نقش مشترک میان مبلمان این دو دوره نقش اسلیمی ماری است که ملهم از حرکت هیجان‌آور و دارای انحنا بدن مار است. این نقش به صورت نامتناهی در قسمت بدنه یک میز در عمارت باغ عقیف آباد، شیراز با نیمکتی از دوره رو کوکو قابل تطبیق است. تشابهات پیچ و تاب و گردش‌های نقوش اسلیمی در این دو نمونه از اجرایی قابل تحسین برخوردار است که قابل توجه است. نقش ترکیبی دیگری که در تزئینات مبلمان هر دو دوره به‌کار گرفته شده، آرابسک توریقی است که از برگ‌های متصل و یا ساقه‌های نازک گیاهی تشکیل شده و در دوایری چرخان و متصل به هم نقوشی با ساق و برگ‌های درهم تنیده و پر در امتداد یک دیگر را به تصویر می‌کشد. در جدول تطبیقی نمونه‌های آن قابل مشاهده است. سومین نقش اسلیمی پر کاربرد در تزئینات فضای داخلی دوره رو کوکو و متأثر از آن در عهد ناصری، آرابسک طوماری است که به صورت یک ساقه قابل انعطاف گیاهی به نقش در می‌آید که در چرخش و حرکتی محدب از یک شاخه به شاخه دیگر است. از قسمت انتهایی یک ساقه، گیاه مشابه‌ای سر بر می‌آورد و در تسلسلی بی پایان به هم منتهی می‌گردند. که در جدول شماره ۱ نمونه ای از آن بر فضای داخلی دیوار عمارت باغ نارنجستان قوام، شیراز با دکوراسیونی از دوره رو کوکویی قرن ۱۸ م. قابل مشاهده است. آرابسک خرطوم فیلی و اسلیمی دهن‌اژدری دو نقشی است که شباهت زیادی به یکدیگر دارند و در هر دو این نقوش، طرحی ترنج مانند شبیه به خرطوم فیل و یا دهن باز مار دارند که منتج به دو فرم ترنج از هم گشوده می‌شوند و کاربرد بسیار زیادی در تزئینات داخلی دارند و از هر دهانه نقش دیگری آفریده می‌شود. و این امر یکی از ویژگی‌های انواع اسلیمی‌هاست که در زایش و توالدی مکرر هستند. یکی از پرکاربردترین نقوش اسلیمی در هر دو دوره نقش ختایی است که دارای گل‌های ختایی با برگ‌ها و غنچه‌های متعدد است. این نقوش در معماری داخلی عمارت باغ نارنجستان قوام، شیراز بسیار زیاد قابل روایت است. شمسه نقشینه ای است که قدمت بسیار زیادی در تاریخ هنر ایران قبل و بعد از اسلام دارد و در تمامی دوره‌ها به

صورت‌های مختلف به ظهور درآمده است. ترکیب شمسه که نمادی از خورشید است با نقوش اسلیمی در دوره روکو کو کاربرد وسیعی در تزئینات نقوش دارد و در دوره ناصری نیز همچنین. نقش مایه شمسه یکی از نقوش اصلی و مهم در تمامی بناهای مهم دوران قاجار است (کیایی، ۱۳۹۲: ۲). اسلیمی شکوفه‌سان با ترکیب طرح‌های گلدار و استلیزه شده از شکل‌های گل لاله، سنبل، گل سرخ و میخک، از نقوشی است که کثرت و تنوع فرم دارد و با پیچ و تاب‌ها و به صورت‌های گوناگون در نقوش مبلمان و تزئینات داخلی بنا کاربرد یافته است. این نقوش اسلیمی در جدول شماره یک با ارائه نمونه‌هایی از دوره ناصری و دوره روکو کو مورد تطبیق قرار گرفته است.

جدول ۱. تطبیق نقوش اسلیمی روکو کوئی

انواع نقوش اسلیمی	تصویر نقوش اسلیمی	توضیحات	تصویر/ نمونه دوره ناصری	تصویر/ نمونه دوره روکو کو
اسلیمی ماری		الهام گرفته از حرکت هیجان آور و دارای انحناى بدن مار		
ارابسک توریقی		تشکیل شده از برگهای متصل و یا ساقه های نازک گیاهی		
ارابسک طوماری		با یک ساقه قابل انعطاف گیاهی بی پایان منتهی می گردد.		
ارابسک خرطوم فیلی		طرحی شبیه به خرطوم فیلم که به یک یا دو سر ختم می شود.		

 <p>دوره رو کو کو، فرانسه، ۱۷۵۶ مأخذ: (www.artlex.com)</p>	 <p>عمارت باغ نارچستان قوام، شیراز مأخذ: (نگارندگان)</p>	<p>دارای حرکت پیچان</p>	 <p>مأخذ: (کونل، ۱۳۴۷: ۱۴)</p>	<p>اسلیمی دهن اژدری</p>
 <p>دوره رو کو کو، فرانسه، ۱۷۳۰ مأخذ: (www.artlex.com)</p>	 <p>عمارت باغ نارچستان قوام، شیراز مأخذ: (نگارندگان)</p>	<p>نقش اسلیمی که گل های ختایی و برگ ها و غنچه ها روی آن قرار گیرند.</p>	 <p>مأخذ: (کونل، ۱۳۴۷: ۱۵)</p>	<p>اسلیمی گل ختایی</p>
 <p>تزئینات دکوراسیون دوره رو کو کو مأخذ: (Schonberger, Sochner 1963 : 184)</p>	 <p>عمارت باغ عقیف آباد، شیراز مأخذ: (نگارندگان)</p>	<p>ترکیب شمسه (نمادی از خورشید) با نقوش اسلیمی.</p>	 <p>مأخذ: (کونل، ۱۳۴۷: ۱۵)</p>	<p>اسلیمی شمسه</p>
 <p>دوره رو کو کو، فرانسه، ۱۷۵۰ مأخذ: (www.artlex.com)</p>	 <p>عمارت باغ نارچستان قوام، شیراز مأخذ: (نگارندگان)</p>	<p>ترکیب طرحهای گلدار و استلیزه شده از شکلهای گل لاله، سنبل، گل سخ و میخک با نقوش اسلیمی.</p>	 <p>مأخذ: (کونل، ۱۳۴۷: ۱۶)</p>	<p>اسلیمی شکوفه سان</p>

در جدول شماره ۱، مشابهت کاربرد نقوش اسلیمی را در تزئینات داخلی و مبلمان دوره رو کو کو و عهد ناصری مشاهده گردید. این تشابه در کاربرد مستقیم از نقوش تزئینی رو کو کو نیز قابل رویت است. در جدول شماره ۲ به بررسی این نقوش پرداخته می شود. در نمونه های بدست آمده از مبلمان این دوران خصوصاً در دو عمارت مورد مطالعه قرار گرفته تشابهاتی وجود دارد که به نظر می رسد استاد کارانی در دوره قاجار دوم به این کار مستقیماً فراخوانده شده اند که از نقشینه های مبلمان و

تزئینات دوره رو کو کو الهام گیرند. در جدول متأخر مبنای تطبیق بر نقوش تلفیقی از اسلیمی ها تاکید دارد که در دوره رو کو کو رواج داشتند. این نقوش و تزئینات بیشتر جنبه سلطنتی و فاخر داشته و تهییج سفارش دهندگان را بر نمایش تمکن و اقتدارشان افزوده است. همانطور که ذکر شد، موارد استفاده نقوش اسلیمی - رو کو کویی در صنعت مبلمان و تزئینات داخلی دوره قاجار دوم آنقدر شیوع یافت که پس از چند دهه به صورت یک سنت هنری در میان صنعت کاران مبلمان پذیرفته شد.

جدول ۲. تطبیق نقوش اسلیمی - رو کو کویی در صنعت مبلمان و تزئینات داخلی

دوره ناصری	دوره رو کو کو	نوع نقش (دوره رو کو کو)
 عمارت باغ عقیف آباد، شیراز مأخذ: (نگارندگان)	 دوره رو کو کو، فرانسه، ۱۷۳۰ مأخذ: (www.en.wikipedia.org)	 مأخذ: (www.unav.es)
 عمارت باغ عقیف آباد، شیراز مأخذ: (نگارندگان)	 دوره رو کو کو، فرانسه، ۱۷۶۰ مأخذ: (www.artlex.com)	 مأخذ: (www.unav.es)
 عمارت باغ عقیف آباد، شیراز مأخذ: (نگارندگان)	 دوره رو کو کو، فرانسه، ۱۷۳۰ مأخذ: (www.en.wikipedia.org)	 مأخذ: (www.artlex.com)
 عمارت باغ عقیف آباد، شیراز مأخذ: (نگارندگان)	 دوره رو کو کو، فرانسه مأخذ: (www.artlex.com)	 مأخذ: (www.artlex.com)

 <p>مأخذ: (www.unav.es)</p>	 <p>دوره رو کو کو، فرانسه مأخذ: (www.icollector.com)</p>	 <p>عمارت باغ عقیف آباد، شیراز مأخذ: (نگارندگان)</p>
 <p>مأخذ: (www.artchive.com)</p>	 <p>دوره رو کو کو، فرانسه مأخذ: (www.icollector.com)</p>	 <p>عمارت باغ عقیف آباد، شیراز مأخذ: (نگارندگان)</p>
 <p>مأخذ: (www.artchive.com)</p>	 <p>دوره رو کو کو، ایتالیا مأخذ: (www.pinterest.com)</p>	 <p>عمارت باغ عقیف آباد، شیراز مأخذ: (نگارندگان)</p>
 <p>مأخذ: (www.unav.es)</p>	 <p>دوره رو کو کو، ایتالیا مأخذ: (www.icollector.com)</p>	 <p>عمارت باغ عقیف آباد، شیراز مأخذ: (نگارندگان)</p>
 <p>مأخذ: (www.unav.es)</p>	 <p>دوره رو کو کو، ایتالیا، ۱۷۳۰ مأخذ: (www.icollector.com)</p>	 <p>عمارت باغ عقیف آباد، شیراز مأخذ: (نگارندگان)</p>

ارائه نمونه های جدول شماره ۲ نشان دهنده این مهم است که نقوش تزئینی مبلمان دوره ناصری، الگوبرداری از نقوش دوره روکوکو داشته و پس از سفر ناصرالدین شاه به اروپا وارد صنعت مبلمان ایران گردیده است. برخی از نمونه ها کپی برداری عین به عین شده و در برخی دیگر ترکیبات و تلفیقاتی در نقوش انجام گرفته است. با همه این ها این موضوع قابل توجه است که هردو دسته این نقوش از یک ریشه سر برآورده و تأثیر تزئینات هنر در دنیای اسلام در آنها قابل شناسایی است. طراحی و ابداع این نقوش تزئینی جنبه ای تلفیقی داشته و تفاحر اشرافی گری و جلال و جبروت درباری روکوکو در آن مستتر است. این تزئینات، اگرچه متأثر از هنر اروپایی است ولی چون با نقشینه های اسلیمی درهم آمیخته دارای هویت ایرانی شده و در سنت نقوش ملی قابل ردیابی است.

نتیجه

نقوش اسلیمی از نقوش ایرانی محسوب می شود که از قرن هفدهم در دکوراسیون داخلی اروپائیان مورد استفاده قرار گرفت. اوج این علاقمندی به دوره روکوکو بر می گردد که پادشاهان لویی فرانسه در روابط بین الملل دریافت هدایایی از کشورهای دیگر داشتند که دارای نقوش تزئینی چشمگیری بود. گریایی و ظرافت این نقوش تمایل دربار فرانسه را به کاربرد این نقوش در مبلمان و دکوراسیون داخلی در پی داشت. در دو سده بعد، در دوره ناصری با برقراری رابطه بیشتر تجاری بین ایران و اروپا و با سفرهای ناصرالدین شاه به اروپا و بازدید از نمایشگاه های متعدد اروپایی، دیدار کاخ ورسای و مبلمان دوره لویی چهاردهم، تجملات فاخر و اشرافی تزئینات کاخ، در چشم شاه ایران آن چنان زیبا درخشید که تمایل به استفاده از این نقوش در مبلمان و دکوراسیون داخلی بناهای ایرانی را در او برانگیخت و به صنعت کاران و هنرمندان ایرانی سفارش به کاربرد آنها داده شد.

اسلیمی که اصولاً از فرهنگ و هنر ایران اسلامی در روکوکو فرانسه کاربرد یافته بود، در دوره قاجار دوم به اسم تجددخواهی اشراف گرا، با تلفیقی مختصر، به هنر ایرانی بازگشت. و از این دوره شاهد هنر ترکیبی تلفیقی نقوش روکوکو با عناصر تزئینی و نقوش اصیل اسلیمی در ایران هستیم. این نقش مایه های ترکیبی، کم کم در صنعت مبلمان سازی ایرانی رسوخ کرد و پس از چند دهه سنتی در طراحی داخلی و تزئینات مبلمان ایران شد. البته ناگفته پیداست که کاربرد آن بیشتر درباری و اشرافی بود. این صنعت با گرته برداری از مبلمان های دوره روکوکو و التقاط آن با نقوش اسلیمی ایرانی، مبلمانی را به وجود آورد که تا به امروز کاربرد یافته است. در دو عمارت باغ عفیف

آباد، و عمارت باغ نارنجستان قوام شیراز، نمونه‌های بارز کاربرد این نقوش در گچ‌بری‌ها، تزئینات داخلی و مبلمان مورد بررسی قرار گرفت. بی‌تردید رویکرد تزئینی این نقوش رو کو کو- اسلیمی با اشکال و گونه‌های زیاد در طراحی مبلمان بازتاب تلفیق تجددگرایی وارداتی با رویکرد هنر سنتی ایران است. کاربرد وسیع این نقوش در وسایل زندگی روزمره دربار قجری بیانگر وجه تفاخرگرا و زیباطلب دربار، و سفارش مبلمانی ملهم از تزئینات کاخ ورسای فرانسه است. بدون آنکه بدانند با این کار هنرمندان عصر ناصری را در مسیر هنر هویت مدار و سنتی ایرانی رهنمون شده‌اند و این نقوش را به اصل خویش مجدداً فرا خوانده‌اند.

منابع

- آزبون، هارولد(۱۳۸۰)، سبک‌ها و مکتب‌های هنری ترجمه فرهاد گشایش، تهران: عفاف
-آژند، یعقوب(۱۳۹۳)، هفت اصل تزئینی هنر ایران، تهران: ناشر پیکره
-آل داوود، آب(۱۳۶۷)، دایره المعارف بزرگ اسلامی، تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی
-برند، باربارا(۱۳۸۳)، هنر اسلامی، مترجم: مهناز شایسته فر، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی
-بورکهارت، تیتوس(۱۳۶۵)، هنر اسلامی، مترجم: مسعود رجب نیا، تهران: سروش
-پاکباز، رویین(۱۳۷۹)، دایره‌المعارف هنر، تهران: فرهنگ معاصر
-پوپ، آرتور(۱۳۸۸)، نقوش پیشینه دار، مترجم: ژیلبرت صدیق پور، تهران: انتشارات صدیق پور
-پوپ، آرتور(۱۳۵۵)، هنر ایران درگذشته و آینده، مترجم: عیسی صدیقی، تهران: انتشارات مدرسه عالی خدمات جهانگردی و اطلاعات
-جونز، استیون(۱۳۸۶)، تاریخ هنر سده هجدهم، مترجم: حسن افشار، تهران: نشر مرکز
-خزائی، محمد(۱۳۸۰)، خط کوفی و نقوش اسلیمی، فصل‌نامه هنر، تهران: دانشگاه هنر
-رجبعلی، حسن؛ رسول بخشی و رضا پاسیان خمی(۱۳۹۰)، تحلیل فنون و نقوش تزئینی معماری قاجار باتاکید بر دوره ی ناصری همایش ملی سازه، راه، معماری، چالوس: دانشگاه آزاد اسلامی واحد چالوس
-زمانی، عباس(۱۳۵۲)، طرح ارابسک و اسلیمی در آثار تاریخ اسلامی ایران، تصویر و طرح، دوره ۱۱، شماره ۱۲۶، ص ۱۷-۳۴
-شاد قزوینی، پریسا(۱۳۹۳)، بررسی اصول مبانی هنرهای سنتی ایران، فصل‌نامه نقد کتاب هنر، زمستان، تهران-عدل، شهریار(۱۳۷۵)، اورکاد، برنا، تهران پایتخت دویست ساله، تهران: اول، انتشارات علمی فرهنگی.
-کونل، ارنست(۱۳۴۷)، هنر اسلامی، مترجم: هوشنگ طاهری، تهران: انتشارات فرهنگسرا
-کیایی، مریم، سلطان زاده، حسین(۱۳۹۲)، بررسی تطبیقی نقوش شمس در تزئینات بناهای دوره قاجار، هشتمین سمپوزیوم معماری شهرسازی و توسعه پایدار، مشهد
-مرزبان، پرویز(۱۳۶۵)، دایره المعارف فارسی، تهران: انتشارات سروش
-مرزبان، پرویز(۱۳۷۷)، معروف، حبیب، فرهنگ مصور هنرهای تجسمی، تهران: انتشارات سروش
-میرزایی، عبدالله(۱۳۹۱)، بررسی سیر تکامل اسلیمی در هنر ایران، مجله: کتاب ماه هنر- شماره ۱۶۴
-موسوی بجنوردی، کاظم(۱۳۹۳)، تاریخ جامع ایران، تهران: مرکز پژوهش‌های ایرانی اسلامی
-ویلسون، او(۱۳۹۰)، طرح‌های اسلامی، مترجم: محمد رضا ریاضی، چاپ هفتم، تهران: انتشارات سمت

-Charles, Victoria, Carl, Klaus (2014), Rococo, Parkeston International

-Schonoberger, Arno, Sochner, Halldor(1963), The Rococo Age, London, Hill Book Company, Secend impression

-<https://de.pinterest.com/search/?q=rococo>

-[https:// icollector.com950 x 633Search by image](https://icollector.com950x633Searchbyimage)

بیکره

دوفصل نامه، دانشکده هنر شوشتر؛ دانشگاه شهید چمران اهواز
تنوع نقوش اسلیمی روکوکویی در مبلمان دوره ناصری
دوره پنجم، شماره نهم- سال ۱۳۹۵
۳۳

-https://www.unav.es/ha/002_ORNA/cartuchos/ragu-cart-005.jpg

-https://www.artchive.com/ftp_site_reg.htm

-<https://www.artlex.com/Artlex/r/rococo.htmlm>

-<https://en.wikipedia.org/wiki/Rococo>